

29. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури ... Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури ... С. 31; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток ... С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) біля с. Супрунівка (Немирівська міська ТГ). *Архів ...*

30. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів першоджерел трипільської культури ... Арк. 3; Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури ... С. 31; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М. Ю та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток ... С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Чуків (Немирівська міська ТГ). *Архів ...*

31. Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток ... С. 82-83; Облікова картка на двошарове поселення: трипільської культури (4 тис. до н. е.) та періоду ранніх слов'ян (7 ст. н. е.) біля с. Чуків (Немирівська міська ТГ). *Архів ...*

32. Майданюк Н.І. Карта пам'яток ... С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Чуків (Немирівська міська ТГ). *Архів ...*

33. Майданюк Н.І. Карта пам'яток ... С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (перша половина 4 тис. до н. е.) біля с. Чуків (Немирівська міська ТГ). *Архів ...*

34. Гусев С.О. Пам'ятки розвинутого ... С. 115; Гусев С.О. Трипільська культура ... С. 44; Заєць І.І. Трипільська культура ... С. 12; Відейко М.Ю. та ін. Археологічні пам'ятки ... С. 576; Майданюк Н.І. Карта пам'яток ... С. 82-83; Облікова картка на поселення трипільської культури (4 тис. до н. е.) біля с. Шолудьки (Немирівська міська ТГ). *Архів ...*

Тарас Репінський

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ВІННИЧЧИНІ

Анотація: У статті проаналізовано результати археологічних розкопок пам'яток скіфського часу (VII-II ст. до н. е.) у Середньому Побужжі та Середньому Подністров'ї, у межах сучасної Вінницької області. Тут виявлено ряд городищ, поселень та курганів цього часу, які займають вагомe місце в стародавній історії рідного краю.

Ключові слова: пам'ятки, городище, курган, скіфський час, експедиція, Середнє Побужжя, Середнє Подністров'я, Вінницька область.

THE HISTORY OF RESEARCH OF MONUMENTS OF THE SCYTHIAN TIME IN THE VINNYTSIA REGION

Abstract: *The article analyzes the results of archaeological excavations of the monuments of the Scythian period (VII-II centuries BC) in Middle Pobuzhzhia and Middle Transnistria, within the boundaries of the modern Vinnytsia region. A number of hillforts, settlements and barrows of this time were discovered here, which occupy an important place in the ancient history of the native region.*

Keywords: *sights, hillfort, mound, Scythian times, expedition, Middle Pobuzhzhia, Middle Transnistria, Vinnytsia region.*

Перші відомості про археологічні пам'ятки скіфського часу на території Поділля знаходимо у праці Є. Й. Сіцінського «Археологічна карта Подільської губернії», яка була опублікована у 1901 р. Тут описано ряд городищ і курганів. Наприклад, у с. Широка Гребля – 2 кургани по річці Буг і 2 коло річки Рів. У с. Сандраки – городище овальної форми розташоване на пагорбі над Бугом, має вал і рів зовні. Довжина валу 380 кроків, розміри городища приблизно 130 на 80 кроків. На поверхні зрідка трапляються фрагменти кераміки. Біля м. Межирова – городище чотирикутної форми, розташоване на березі р. Рів, має навколо вал. Біля с. Цвіжин на полі знаходиться курган, а біля с. Уладівка – городище овальної форми, яке розташоване на горі коло села. Воно має подвійний вал і рів. Довжина городища зі сходу на захід 105 кроків, від сходу на північ 85, внутрішнього валу 395 кроків, а зовнішнього – 460, зовнішнього рову 600 кроків. У Вінниці – городище розташоване на острові, має вали тільки із півночі і східної сторони. Біля с. Сабарів – городище розташоване на лівому березі П. Бугу, розділене на дві частини. Одна частина має овальну форму і оточене валами. Внутрішня площа перерізана двома паралельними валами. Друга частина примикає до річкового схилу, з двох боків обмежена валами, з протилежного берегу відкрита. Біля с. Мізяків – три кургани, а біля с. Якушинці – городище овальної форми. Воно розташоване північно-східніше від села і має складну систему валів і рови. Біля с. Слобода-Носківецька – вісім курганів, в західній частині села є вали. Біля м. Немирів є колоподібне городище, оточене валом. Тут знаходять багато фрагментів кераміки і перепалене каміння. У с. Степашки – два земляні укріплення розташовані в східній частині села, а біля с. Григорівка, на р. Котлубайівка, на церковній землі розташоване ще одне городище [1, с. 219-287].

Перші археологічні розкопки були проведені С. С. Гамченком у 1909 р. на городищі скіфського часу біля м. Немирова [2, арк. 14]. Дослідження цієї пам'ятки та ряду інших на території Вінниччини продовжила Південно-Подільська експедиція під керівництвом М. І. Артамонова у 1946-1949 та 1955 рр. [3, с.236-237; 5, с. 193-195; 6, с. 257-262; 7, с. 84-87].

Влітку 1946 р. експедицією під керівництвом М. І. Артамонова досліджувалося Немирівське городище скіфського часу. Розкопками у внутрішній частині укріплення виявлено матеріали трипільської культури, скіфські та слов'янські «до монгольські» старожитності. Знайдено декілька фрагментів розписних родоських посудин кінця VII – початку VI ст. до н.е. Досліджено частину землянки скіфського часу. Подальші дослідження проводилися в басейні р. Дністер, в Могилів-Подільському районі. У ході розвідки виявлено декілька городищ скіфського часу, біля с. Матерське (Маціоському), Дерешова і Нижчий Ольчедаїв. Всі пам'ятки розташовані на мисах, у місці злиття двох річок. Дерешовське городище складається із двох частин: заселеного укріплення і дотичному до нього незаселеного, але обведеного валами і ровами. Нижче Ольчедаївське городище має вал і рів, всередині укріплення виявлено трипільську кераміку [3, с. 236-237].

Восени 1947 р. археологічні розвідки по березі Південного Бугу, між м. Вінниця і с. Брацлавом, проведено під керівництвом Д. Т. Березовця. У листопаді проведено додатковий виїзд до с. Сандраки Хмільницького району, Вінницької області. Досліджено городище біля с. Сабарів, на стрімкому лівому березі П. Бугу. Довжина городища від сходу до заходу 450-500 м., ширина від півночі до південь 250-300 м. Воно оточене валами і ровами, які збереглися незадовільно. В середині городища проходять два вали дугоподібної форми, вигнуті на схід [4, с. 214].

У 1948 р. відбулися археологічні дослідження на Південному Поділлі, під керівництвом М. І. Артамонова. Експедицією досліджено городище скіфського часу на правому березі р. Рів, між Северинівкою та Межировом. У ході розкопок виявлено землянку, площею близько 9 м кв. з вертикальними стінками, глибиною близько 1,5 м., частково зруйновану зсувом ґрунту. В центрі її знаходилося вогнище. У верхніх шарах ями виявлено сліди пожежі, яка знищила житло та типову архаїчну скіфську кераміку. У кручі, де були виявлені людські кістки, розкопом виявлено поховання у скороченому положенні жінки з дитиною раннього віку біля грудей [5, с. 193-194].

Значні розкопки було проведено цією ж експедицією на Немирівському городищі. Розкопано землянки круглої форми, від 4,5 до 7 м. в діаметрі, з вертикальними стінками, висотою близько 1,5 м. В центрі землянок зафіксовано сліди від товстого стовпа, на який спиралася конусоподібна покрівля. Виявлено між землянками численні дзвоноподібні ями з маленьким отвором для зерна та сміття. В одній із знайдено обвуглені зерна пшениці. Досліджено кам'яні та глинобитні вогнища, які, за припущеннями автора розкопок, знаходилися всередині надземних споруд. Кераміка складалася із уламків різноманітного глиняного посуду. Проведено зачистку зовнішнього валу, основа якого складалася із великого каміння і товстих колод, перекритих глиною. В ньому ж знайдено кераміку скіфського часу [6, с. 193-194].

В наступному, 1949 р. цією ж археологічною експедицією продовжено дослідження Немирівського городища. У невеликому розкопі, у внутрішній частині городища, виявлено кераміку трипільського і скіфського часів. Дослідник зазначає, що «розкопками встановлено, що

горб коло валу у внутрішньому укріпленні утворився в результаті зсипання тут сміття і попелу за скіфських часів». Там же виявлено багато скіфської, чорнолощеної кераміки, кілька фрагментів родоського посуду кінця VII ст. до н. е.

Дослідження проведено і на Дерешівському городищі, яке розташоване на місі утвореному злиттям двох річок. Воно складається із двох частин: внутрішнього укріплення і обгородженого валом двору. Вал складений із каменю. Кераміка маловиразна і нечисленна, яка відрізняється від скіфської. Обстежено і городище в Нижчому Ольчедаєві. Воно розташоване на місі, а з напільного боку захищене дугоподібним валом з ровом. Там ж знайдено кераміку. В с. Григорівка виявлено величезне городище із складною обороною системою земляних споруд. Коло с. Сабарів оглянули городище, яке обнесено кількома лініями валів і ровів [6, с. 257-262].

Узагальнення результатів дослідження Південно-Подільської археологічної експедиції у Вінницькій області подано у окремій публікації. Особливо успішні розкопки проводилися на Немирівському і Григорівському городищах. Цікавим виявився великий зольник Немирівського городища, де в перемішку їдуть шарі золи і чистої глини. Додаткові дані отримали у ході розкопок житла архаїчного скіфського часу та бронзове дзеркало IV ст. до н. е із Северинівського городища. В 1953 р. відкрито ряд курганів поблизу с. Мервинці на лівому березі Рову. Розкопали два пограбовані кургани. Досліджене поховання в першому кургані було викопане в кам'янистому ґрунті, а у другому знайдено кам'яний ящик перекритий масивними плитами. Насип першого кам'яний, а другого оточений кам'яним кромлехом [7, с. 84-87].

У 1979 р. експедицією Вінницького педінституту, під керівництвом П. І. Хавлюка проведено дослідження на селищі скіфського часу біля с. Сорока. Пам'ятка розташована на північному схилі правобережного плато р. Соб. Розкопками досліджено три напівземлянки з дерев'яно-каркасними стінами, обмазаними глиною. Виявлено 2069 фрагментів кераміки, з них 642 уламки амфор та імпортного кружального посуду, 13 глиняних прясел різної форми, глиняну антропоморфну фігурку. Місцева кераміка переважно землісто-сірого, рідше сіро-коричневого кольору виготовлена способом горизонтального кільцевого наліпу із валиків глини, яка містить відсіяний пісок. Знайдено ряд металевих предметів: уламок залізного ножа, шість залізних посохоподібних шпильок, з яких три вироби з фігурною головкою і витою верхньою частиною стержня, бронзовий, трикутний в перерізі, наконечник стріли, бронзовий дротяний брашлет, бронзова шпилька довжиною 15,5 см. з конічною голівкою – наверхшам, уламок залізної пряжки, заготовка залізного ножа. Вироби з кістки: проколка, наконечник стріли, пошкоджений молоток для ювелірних робіт, три проколки-голки, ріг косулі з отвором, уламок кістки корови із слідами пиляння. Ювелірні вироби: сережки срібні з довгим стержнем для просування у вухо, кілька уламків намистин. Багато залізного шлаку виявлено у житлі №2. Більшість кам'яних предметів знайдено у цьому ж житлі, а саме 16 гранітних округло-кубічних болосів, гранітні бруски. Серед імпортних предметів знайдено чотири уламки глиняних

світильників, фрагменти чорнолакових посудин, амфор, шийки амфор з клеймом, уламки ручок амфор, двоохвольна ручка від амфори та скляні підвіски. На південь від житла №1 знайдено череп людини, а у виявленій прибудові до цієї споруди – ще кілька уламків черепа і нижню щелепу дитини. В результаті розвідки на зораній поверхні виявлено: кістяні проколки, уламок залізного ножа, три намистини із скла і пасти, кругле глиняне прясло і уламок бронзової прикраси з орнаментом у вигляді горошин на опуклій поверхні [8, с. 34-53].

В 1973-1974 рр. проведено експедиції Вінницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом Б. І. Лобая в околицях с. Мізяків Калинівського району (нині Калинівської ТГ). Досліджувалися кургани скіфського часу на правому березі р. Південний Буг в урочищі «Хомів яр». Розкопано шість курганів. Курган №1 мав діаметр 8,4 м, висота 1,0 м. Насип двошаровий складається із темно-сірого суглинку, який розділено прошарком білої глини товщиною 1-2 см. Знайдено: уламок залізної посохоподібної шпильки довжиною 6 см, 26 біконічних намистин з жовтого та синього скла і чотири сині з обведеними білими лініями. Курган №2 мав діаметр 10 м, висота 0,9 м. Насип сферичної форми з однорідного темно-сірого суглинку. У центрі виявлено поховальну яму майже квадратної форми. Її довжина 2 м, ширина 1,8 м, глибина від поверхні 0,4 м. У похованні знайдено кістяк жінки середньої збереженості, який лежав випростаний на спині, головою на північ. Із поховального інвентаря виявили два бронзові браслети на обох руках нижче ліктя, чотири бронзових ланцюжкових підвіски з лівого боку кістяка, а біля черепа срібну шпильку довжиною 6 см з сфероїдною голівкою. Курган №3 мав діаметр 7,5 м, висоту – 0,7 м. Насип аналогічний першому курганові. Виявлено поховальну камеру, прямокутної форми із заокругленими кутами, довжина 1,8 м, ширина 1,2 м, глибина від поверхні 0,45 м. У похованні знайдено кістяк жінки, який лежав випростаний на спині, головою на північ, руки витягнуті вздовж тулуба. Із поховального інвентаря виявили бронзовий овальний в перерізі браслет на правій руці, дві бронзові цвяхоподібні шпильки 16 і 17 см, які лежали на грудній клітині та зліва біля ніг, а біля голови шматочки вохри, срібну шпильку з сфероїдною голівкою. Курган №4 найбільший має діаметр 13,2 м, висота 1,5 м. Насип двошаровий на рівні давньої поверхні розділений прошарком білої глини 1-2 см. У східній частині насипу виявили обпалений суглинок, який вказує на сліди вогнища. У центрі кургану виявлено поховальну камеру із залишками дерев'яної конструкції. Довжина камери 3,05 м, ширина 2,08 м, глибина 1,85 м. У похованні знайдено кістяк чоловіка середньої збереженості, який лежав на спині, головою на північ, руки та ноги витягнуті. Із поховального інвентаря виявили залізний наконечник списа довжиною 38 см, біля правого плеча, уламок залізної посохоподібної шпильки, біля лівого плеча. Курган №5 має діаметр 8,65 м, висота 0,75 м. Насип з темно-сірого суглинку, на висоті 0,35 м від поверхні є тонкий шар білої глини. В ньому ж знайдено крем'яну поліровану сокиру, уламок шкребка та багато шматочків перепаленого дерева. Також виявлено уламки мисок. У центрі кургану виявили чотирикутну яму із парним похованням. Ширина ями з півночі – 1,53 м, з півдня – 1,3 м.

Поховані лежали на спині, голови орієнтовані в протилежні сторони, погано збереглися. Із поховального інвентаря виявили два фрагменти залізної шпильки, біля правої руки та на грудній клітині, під черепом – бронзову шпильку із сфероїдною голівкою, поруч три невеликі бронзові шпильки із сфероїдними голівками. Курган № 6 має діаметр 10,4 м, висота 0,85 м. Насип із сірого суглинку із великою кількістю шматочків вугілля. У центрі виявили три тілопокладання, що лежали на спині, збережені погано. Орієнтовані на північ-південь, головами в протилежні сторони. Із поховального інвентаря виявили дві бронзові шпильки, аналогічних із кургану №5, кільцеподібну намистину з синього скла та конічну пронизку з пір'ястим орнаментом білого кольору [9, с. 77-84].

У 2009-2015 рр. проведено об'єднану українську-польську експедицію (НаУКМА та UAM) на Северинівське городище скіфського часу, під керівництвом Ю. В. Болтрика та М. Ігначака. Розташоване городище край правого берега р. Рів, вище за течією від с. Межирів Жмеринського району Вінницької обл. У результаті багатолітніх розкопок знайдено багато кістяних псалії з різноманітними оформленнями у звіриному стилі, скіфську кераміку, фрагменти самоської амфори, вістря стріл тощо. Визначено, що вали городища періодично поновлювалися [10, с. 36-37; 11, с. 41-42; 12, с. 150-152; 13, с. 94-95; 14, с. 14-15; 15, с. 7-10].

В 2016 р. видано колективну монографію «Ukrainian fortresses a study of a strongholds system from the early iron age in Podolia», яку опубліковано в 21 томі археологічних студії «Baltic-Pontic Studies» [16]. Перший розділ присвячено макропросторовому аналізу ранньоскіфських укріплень на правобережній Україні [17, р. 7-26], мікропросторовому аналізу вибраних ранньоскіфських укріплених поселень на Поділлі [18, р. 27-53], просторовому аналізу поселень на основі фотограметрії в Северинівці та Немирові [19, р. 54-68]. В другому розділі висвітлено результати досліджень у 2009-2015 рр. на Северинівського городищі: оборонних споруд [20, р. 69-90], центральна частина [21, р. 91-218], елементи вуздечки [22, р. 219-254], металеві вироби [23, р. 255-276]. У третій частині узагальнено інформацію, щодо фортифікацій раннього залізного віку як на території України загалом так і на Поділлі зокрема [24, р. 277-290].

В 2018 р. експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України проводила рятівні дослідження решток кургану скіфського часу (V-III ст. до н. е.) по вул. Індустріальній у м. Гайсин Вінницької обл. Розташований курган на південь від міста, за 300 м на північний схід від залізничного переїзду та за 200 м на південний схід від промислової зони, за 1100 м на північний схід від с. Мар'янівка, в межиріччі річок Соб та Кублич. Результатом робіт стало виявлення восьми археологічних об'єктів, фрагменти ліпної кераміки з домішкою золотоавої дрібно товченої слюди у тісті, ряд бронзових і керамічних виробів [25, с. 12-13].

У 2019 р. Східноподільська археологічна експедиція Інституту археології НАН України в рамках проекту «Поділля як контактна зона у III тис. до н. е.: кургани на річках Мурафа та Рів» між ІА НАН України з Археологічним музеєм у м. Познань і Університетом ім. Адама

Міцкевича (Польща). Керівники з української сторони — к.і.н. В. Рудь, а з польської — проф. М. Шмит і проф. П. Влодарчак. Розкопки проходили в Слободі Носковецькій (Станіславчицька СТГ) та Іванівці-Антонівка (Барська МТГ). Курган в Слободі Носковецькій має розміри: діаметр – 35 м, а висота, враховуючи на розташування пам'ятки на похилій ділянці варіюється від 1,8—2,2 м. Сама пам'ятка була одноактною спорудою, оточеною кільцевим ровом 3–5 м завширшки і 0,2 – 0,4 м завглибшки від рівня давньої поверхні. Курган грабували, свідченням цього є сліди вертикальної ями впущеної з поверхні насипу. Знайдено у північній частині кремовані кістки особи чоловічої статі віком 30-40 років. З південного краю насипу виявлено погано збережене поховання дитини, покладне на спину з нахилом на правий бік. Поруч знайдено керамічний посуд (черпаки і миски), бронзовий браслет і декоративні цвяшки. За результатами радіовуглецевого аналізу встановлено, що вік спорудження насипу датується VI-V ст. до н. е. Курган з Іванівки-Антонівки має розміри: діаметр – 25 м і висоту 0,4—0,6 м, оточений ровом з шириною у різних ділянках від 4 до 6 м, глибина 25 см. У південній частині розташований своєрідний прохід 3 м завширшки. Насип зведено над прямокутною ямою, трапляються поодинокі дрібні фрагменти кераміки і каміння. Виявлено щелепу жінки віком близько 50 років, а також керамічний черпак і прясло. В центральній частині на поверхні знайдені людські кістки посткраніального скелету дорослої особи віком понад 25 років. Поряд виявлено практично цілий керамічний кубок і пряслице. Радіовуглецеве датування вказує, що поховання здійснено у VI-V ст. до н. е. [26, с. 15-16].

У 2021 р. проводилася розвідка на Немирівському городищі і найближчих околицях. Зібрано підйомний матеріал у центральному укріпленні, незначну кількість знахідок виявлено у північно-західному секторі великого укріплення, на правому березі струмка. В радіусі 1 км від укріплення культурних решток не знайдено [27, с. 16-18].

На сьогоднішній день в державному реєстрі пам'яток історії та культури скіфського часу Вінницької області зафіксовано: поселень – 38, городищ – 14, курганів – 63 [28, с. 72-141] .

Отже, в результаті багаторічних археологічних досліджень пам'яток раннього залізного віку на Східному Поділлі, у межах сучасної Вінницької області, археологами виділена Східноподільська група пам'яток скіфського часу (VII-II ст. до н.е.). Це було місцеве населення, яке займалося землеробством, тваринництвом, різними ремеслами, а також активно приймало участь у комунікації зі скіфами. Вагомими є дані про фортифікаційні споруди, їх значення у захисті населення, а численні знахідки уламків амфор свідчать і про активну торгівлю і з античними причорноморськими містами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сіцинський Є.Й. Археологічна карта Подільської губернії / Упоряд. О. Л. Баженов, передмова І. С. Винокур. Камянець-Подільський, 2001. 305 с.

2. Гамченко С.С. Нотатка про розкопки Немирівського городища *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Фонд. 3. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 14.

3. Артамонов М.І. Південноподільська експедиція (Попереднє повідомлення). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Вип. 1. Київ, 1946. С. 236-237.

4. Березовець Д.Т. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу. *Археологічні пам'ятки АН УРСР*. Київ, 1952. Т. III. С. 207-2018.

5. Артамонов М.І. Археологічні дослідження на Південному Поділлі в 1948 році. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1952. Т. IV. С. 193-195.

6. Артамонов М.І. Південно-Подільська експедиція. *Археологічні пам'ятки АН УРСР*. Київ, 1949. Т. I. С. 257-262.

7. Артамонов М. І. Деякі підсумки п'ятирічного дослідження Південно-Подільської археологічної експедиції. *Короткі повідомлення Інституту археології АН УРСР*. Вип. 4. 1955. С. 84–87.

8. Хавлюк П.І. Пізньоскіфське селище Сорока. *Археологія*. Київ, 1979. Вип. 29. С. 34-53.

9. Лобай Б.І. Кургани скіфського часу на Вінниччині. *Археологія*. Київ, 1977. Вип. 21. С. 77-84.

10. Болтрик Ю.В., Ігначак М., Оледзкі Л. Дослідження Северинівського городища на Поділлі. *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ-Полтава, 2010. С. 36-37.

12. Болтрик Ю.В., Ігначак М., Оледзкі Л., Шелехань О.В. Дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ-Полтава, 2011. С. 41-42.

12. Болтрик Ю.В., Ліфантій О.В., Шелехань О.В. Дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ, 2013. С. 150-152.

13. Болтрик Ю.В., Ігначак М., Ліфантій О.В., Шелехань О.В. П'ятий сезон дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2013*. Київ, 2014. С. 94-95.

14. Болтрик Ю.В., Ігначак М., Ліфантій О.В., Шелехань О.В. Дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2014*. Київ, 2015. С.14-15.

15. Болтрик Ю.В., Ігначак М., Ліфантій О.В., Шелехань О.В. Дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ, 2016. С. 7-10.

16. Boltryk Y.V., Ignaczak M., Lifantii O.V., Ławniczak M., Olędzki L., Shelekhian O.V. Ukrainian fortresses a study of a strongholds system from the early iron age in Podolia. *Baltic-Pontic Studies*. Poznań, 2016. Vol. 21. 292 p.

17. Ławniczak M., Ignaczak M. Macrospatial analysis of early scythian fortified settlements in the right-bank of Ukraine. *Ibidem*. P. 7-26.

18. Ławniczak M. Microspatial analysis of selected early scythian fortified settlements in Podolia. *Ibidem*. P. 27-53.

19. Ławniczak M. Photogrammetry-based spatial analyses of settlements in Severynivka and Nemyriv. *Ibidem*. P. 54-68.

20. Shelekhan O.V., Lifantii O.V., Boltryk Y.V., Ignaczak M. Defensive structures of severynivka hillfort (excavations of 2009 and 2012-2013). *Ibidem*. P. 69-90.

21. Shelekhan O.V., Lifantii O.V., Boltryk Y.V., Ignaczak M. Research in the central part of severynivka hillfort (quadrats F80, F90, G71, G81). *Ibidem*. P. 91-218.

22. Shelekhan O.V., Lifantii O.V. The elements of the horse bridle from the Severynivka hillfort. *Ibidem*. P. 219-254.

23. Lifantii O.V., Shelekhan O.V. Metal artefacts from the Severynivka hillfort. *Ibidem*. P. 255-276.

24. Ignaczak M., Boltryk Y.V., Shelekhan O.V., Lifantii O.V., Ołędzki L. The fortresses of Ukraine. The builders of early iron age strongholds in Podolia. *Ibidem*. P. 277-290.

25. Сало Б., Шелехань О.В. Дослідження кургану Кладова Могила. *Археологічні дослідження в Україні 2018*. Київ, 2020. С. 12-13.

26. Рудь В., Шмит М., Влодарчак П., Журкевіч Д. Перший сезон досліджень курганів у басейнах річок Мурафа і Рів. *Археологічні дослідження в Україні 2019*. Київ, 2020. С. 15-16.

27. Шелехань О., Рудь В., Крютченко О. Розвідки в Немирівському р-ні Вінницької обл. у 2021 р. *Археологічні дослідження в Україні 2022*. Київ, 2023. С. 16-18.

28. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина. Упорядник: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. 400 с.

Олексій Сніцар

ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС НЕМИРІВСЬКОГО ГОРОДИЩА VII-VI СТ ДО Н.Е.

У статті досліджується оборонний комплекс Немирівського городища VII–VI століть до н.е., яке є однією з найбільших археологічних пам'яток України. Розглядаються структура та особливості валів, їх розташування і масштаби, які забезпечують унікальність цієї пам'ятки. Аналізується історична приналежність городища, його роль у політичному, торговому та ремісничому житті регіону. Особливу увагу приділено спірному питанню походження валів, їхній датуванию та зв'язку зі скіфською та трипільською культурами.

Ключові слова: Немирівське городище, оборонний комплекс, Великі Вали, археологія, трипільська культура, скіфські племена, слов'янське поселення, Південне Поділля, археологічні розкопки.